

Kálnoki Kis Tamás

Alkonyórák. 50 évvel ezelőtt – 1963. július 29-én – hunyt el Kelemen Lajos, a legendás kolozsvári levéltáros, az Unitárius Egyház 39. főgondnoka

Egy 1958 decemberében írt (valószínűleg a címzettnél elkallódott utolsó lapjainak hiánya miatt torzó) 16 oldalas levélből tudjuk, hogy Kelemen Lajos kórházi ápolást igénylő gyorsabb lefolyású tüdőgyulladást követően – egy heti otthon tartózkodást leszámítva – került vissza az egyetemi klinikák bőrgyógyászati osztályára. Jobb alsó lábszárán ugyanis gyanús kiütések jelentek meg.¹

Az orvosok először orbánra gyanakodtak. De nem orbánca volt. Ezt közölték a beteggel. Azt azonban már nem mondták meg neki, hogy valójában mivel kezelik, kezelték. Több mint egy hónapig tartott, amíg helyrehozták a lábát. Ez idő alatt a bezártságot és a tétlenséget nehezen viselte. A fekvést ugyancsak. Mint mondta: „ezt a mellékfoglalkozást” nem neki találták ki. Ennek ellenére még hazamenetele után is fekvésre kényszerült. Betegségének idejét arra használta fel, hogy letörlessze levéladósságait. Néhány hét leforgása alatt 170 oldalnyi levelet írt. Közöttük 20–22 oldalas levél-tanulmányokat, például Kolozsvár nevének eredetéről és (a város) fejlődéséről.

Közben megfigyeléseket tett. Tanulmányozta közvetlen környezetét, betegtársait, és róluk mini-portrékat készített.

Bíró István ny. vasúti pályáőr volt az egyik modellje. Magas, jó alakú, kissé hajlott hátú és nyakú, 70 felé járó ember volt a vasutas. Kékesszürke szemű és

¹ Kelemen Lajos levele – Kelemen Miklósnak. 1958. december; a továbbiakban: K. L. – K. M. + dátum. Forrás: Kelemen Lajos levelei (id.) Kelemen Miklóshoz (Szeged, Széchenyi tér 7.). Lelőhely: Magyar Országos Levéltár R 343.

szürkés-barnás hajú magyar. Talpraesett, józan ésszel élte világát. Iskolai végzettsége csak négy elemi osztály volt, de ítélőképessége és életbölcssége meghazudtolta ezt. Úgy tájékozódott a világban, akár egy diplomás. Ez az ember életének nagy részét Nagyenyed és Balázsfalva között élte le. Közben annyi érdekes dolgot hallott és tapasztalt, annyi mindent tudott meg az emberekről és az akkori viszonyokról, hogy Kelemen Lajos valósággal megcsodálta őt. Tanult tőle.

A kolozsvári Krizsán cipésmesterrel azonban már hadilábon állt. Nem azért, mintha a város régi dolgai és emberei nem adtak volna közöttük élvezetes, tartalmas beszélgetéshez témát. Olykor azonban ezekből túl sok akadt. Éppen ezért vált terhessé a l' art pour l' art beszélgetés, amelyre Kelemen Lajos kezdeti udvariaskodásait levetkőzve sokszor már oda sem figyelt. Zavarta, idegesítette az értelmetlen szóáradat.

Simionescu, a harminc éves, középtermetű, jóarcú román szépfiú pedig ösztönéletet élő gyarlóságairól tett bizonyosságot széptevései által.

A negyedik betegárs – mert a történettudós akkor egy jó és szép négyágyas szobába került – ugyancsak jellegzetes példánya volt az embereknek. A kórházak és betegársak azon félelmetes típusához tartozott, akik az ajtót mindig nyitva hagyják maguk után, de a szellőzést, a friss levegőt biztosító ablakot abban a pillanatban bezárják, amint észreveszik, hogy az akár csak résnyire nyitva van. A beszédes varga és az oxigényülőlő gyulafehérvári román fuvaros sok bosszúságot okozott a lábadozó Kelemen Lajosnak.

Nem volt kibékülve a szomszédságukban lármázó gyermekekkel sem. Arról esetükben megfeledkezett, hogy éppen rakoncátlankodásuk, hancúrozásuk a gyógyulás folyamatának mindennél biztosabb jele. Igaz, ők nem gondoltak arra, hogy az ajtócsapkodásaik számártövis koszorújával felnőtt betegársaikat bökösik. És ez azoknak fáj.

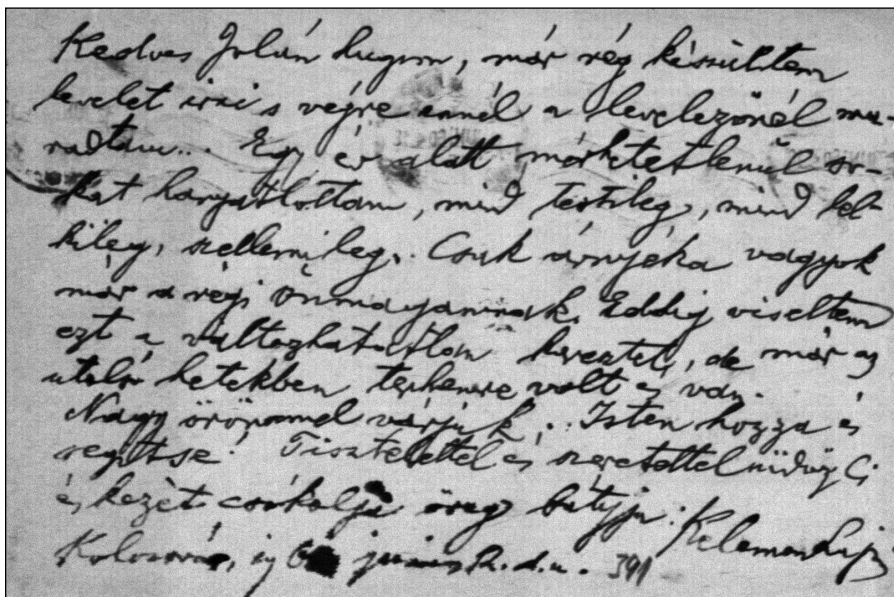
A kórházzal egyébként elégedett volt. Szépen és a legnagyobb elismeréssel nyilatkozott a klinika vezetőjéről, a nagy tudású és országos hírnévű kitűnőségről, Tataru professzorról. Őt komoly, okos embernek ismerte meg, és azt is tudta róla, hogy egy időben fél Erdély királyi helytartója volt. Az orvosokkal és segédorvosokkal, csakúgy, mint az ápoló személyzettel, nem kevésbé volt elégedett. Őt egyébként Veress Ferenc kezelte, az egykori magyar egyetem bőrgyógyász professzorának a fia. Az öreg professzor Kelemen Lajosnak kortársa és barátja volt.²

Legközelebb 1960. október 10-én került a volt Zápolya utcai ortopéd kórházba, ugyancsak lábbántalmakkal. Akkor már egy negyed éve érezgette, hogy nem megy olyan gyorsan és észrevétlenül a járás neki, mint a korábbi időkben.

² K. L. – K. M. 1958. december 2.

„Kb. júliusban vettem észre, hogy becses lábaim önzően számbavételüket igénylik.”³

Augusztusban – borultabb napokon – meglepő fáradtság fogta el. Szeptemberben pedig ez az érzés tovább fokozódott, bár fájdalmai még nem voltak elviselhetetlenek. Reumára gyanakodott. Végül is egy ismerős orvos tanácsára határozta el magát arra, hogy kezeltetése érdekében kórházba vonul. Azt is megfogadta, hogy igyekszik majd saját maga érdekében és intelligens ember módjára az orvosi előírásokhoz alkalmazkodni, hogy a személyzetnek ne legyen terhére, és saját lábán juthasson haza, mielőbb. A betegségével kapcsolatos részletek nem ismertek, de az érezhető, pontosan kitapintható, hogy a látványos hanyatlás visszafordíthatatlan folyamata elindult nála, ami természetes, ha számításba vesszük, hogy Kelemen Lajos ekkor már 84 éves volt. Csak most már ő is észrevette és kétségbeesve tapasztalta, hogy katasztrófális csapás érte: az utolsó félévben legendás emlékezőtehetsége megbízhatatlanná vált, és ő nem ok nélkül állította azt, hogy neki ez volt a legnagyobb kincse. „Most aztán megmaradt rongyait sirathatom.”⁴



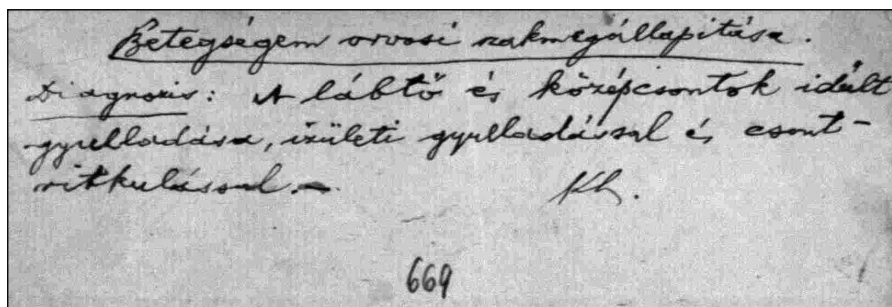
„Csak árnyéka vagyok már a régi önmagamnak.”

(Kelemen Lajos levelezőlapja Balogh Jolánnak. Kolozsvár, 1960. június 12.)

³ K. L. – K. M. 1961. október 11.

⁴ K. L. – K. M. 1961. február 5.

1960 őszeig memóriája kitűnően szolgálta tulajdonosát. A kórházi kezelés egyébként jót tett neki. Segített rajta annyit, amennyit csak lehetett. A vezető főorvos jóakarója volt, és társaival mindent megtett azért, hogy az idős ember a körülményekhez képest jól érezze magát. Meggyógyuljon. Ám Kelemen Lajos tudta, hogy nem annyira az orvosokon múlik mindez, sokkal inkább előrehaladott korán, amelynek következtében szervezete akkor már gyengülőben volt. Ezen a legjobb orvosok is csak bizonyos határig segíthettek. Hogy a sorsával megbékélt, az megnyilatkozásaiból egyértelműen kitetszik. Az egész kezelést ő maga így summázza: „Kitűnő kórház. Jó kezelés, jó koszt van itt. Segítettek is rajtam, amit lehetett.”⁵



Kelemen Lajos betegségének orvosi szakmegállapítása (1961)

(A KL monogrammal ellátott feljegyzés, amely Kelemen Lajos 1961. február 5-én kelt, Miklós öccsének írott levele és az ugyancsak neki címzett és hozzá eljutott 1961. júniusi levéltöredék – utóbbinak lehetett a melléklete – közé sorolódott be.)

Szokásos türelmetlensége azonban nehezítette helyzetét. Betegségének akkori diagnózisa szerint a lábtő- és a középcsontok idült és ízületi gyulladásában, valamint csonttritkulásban szenvedett.⁶

Hogy hány napra került haza a kórházból, az a rendelkezésünkre álló adatokból nem állapítható meg. De, hogy hazakerült vagy haza ment, az igen. Pontosabban azt tudjuk – hitelt érdemlően –, hogy 1960. december 31-én otthon volt, és e napot egyenesen ügyes-bajos dolgainak intézésével töltötte. Mindez a következőkből is kiderül.

Az 1961. évet azonban már kórházban töltötte.

⁵ Uo.

⁶ Uo.

Gaal György az akkor történeteket az alábbiak szerint foglalta össze: „Mint a feljegyzésekből kiderül, 1961 januárjának elején feküdt Kelemen Lajos kórházba, 1963. február 18-ig kezelték ott, majd Csomoss János unokaöccse családjához került, az Attila út (Andrei Mureșanu utca) 16. számú házába, ahol július 29-én bekövetkezett haláláig ápolták.⁷

sem sokta,
 Rendre mindinkább igyekeztem be-
 léteződni a balorszombi s mivel ma
 a politikai életben csorogok, csak
 azt szeretném elérni még, hogy a kí-
 nosabb fájdalmakat kikerülve jus-
 sak át abba a bizonyos másvilágba,
 melyről igaz bizonyíték semmit se ta-
 dunk.
 Ez nagyon megvalósít elegendő, ha
 a gondviselés ott is oly jó valna hozzá,
 mint itt a földi életben volt.
 Itt a hosszú betegség alatt, volt elég
 időm megidézni a hosszú múltat, mit
 végig éltem, s csak a legnagyobb kí-
 nálal gondolhatak vissza változatos,
 kizárólagos is nem éppen nehéz volt éle-
 temre, mely végrehajtásában nem volt
 hiábaválsó.
 * * *
 Most ittiek más mondani valóba.
 De csak azért oly képközi, mert az
 napalatt hivatalos vizsgálatom neki
 a feljegyzések s mindig megjavítottak
 676

„[...] a kínosabb fájdalmakat kikerülve jussak át abba a bizonyos másvilágba, [...]” (Kelemen Lajos – Kelemen Miklósnak. Kolozsvár, 1961. december 7.)

⁷ Kelemen Lajos: Születtem Marosvásárhelyt. Önéletrajzi feljegyzések. A töredékekből összeállította, bevezetővel és jegyzetekkel ellátta Gaal György. Kolozsvár, 1993, KOM-Press Korunk Baráti Társaság, 11.

Ugyanezen év december 19-én kelt, testvéröccsének, Miklósnak írt levelében arról emlékezett meg, hogy 12. hónapjába lépett ortopéd kórházi kezelésének. De az orvosok egyszer sem mondták neki ez idő alatt, hogy mi a baja. Jóllehet tisztában volt azzal, érezte, hogy élve aligha kerülhet már ki kezeik közül. Legfeljebb úgy bocsátják el pár napra, hogy a kórházon kívül halhasson meg (a kórházi halálozási statisztika javítása érdekében). Azt részletesen megírta, hogy hogyan, miként jutott ide. 1960 szilveszterén még egész nap járkálni valót intézte, és nem érzett semmi különösét. Másnap, 1961. január 1-én reggel támadt különös érzése. Öltözés közben „mintha a fejemből belülről hiányozna valami” – írta.⁸ Nem fáj semmije. Csak megkönnyebbült a feje, és mert nem tudott megszabadulni ettől a kellemetlen érzéstől, 20 ív papírt vett magához és egyenesen bevonult az ortopéd kórházba, hogy ha ez a rossz érzés nem múlna el, vagy növekedne, az orvosok kéznél legyenek. Alig pár szó után lefektették. Teljes nyugalmat és a lehető legkevesebb mozgást írták elő neki.⁹

Amit aztán annyira betartattak vele és ő ezúttal annyira szófogadónak bizonyult (ez is azt tanúsítja, hogy rendkívül elesett lehetett), hogy a harmadik hónap elteltével, térden alul, fél bénaságra jutott. Az orvosok ennek láttán rájöttek arra, hogy a beteg mozgáskorlátozását túlzásba vitték. Ezért aztán tornáztatni kezdték lábait, és a gyakorlatokat lényegében véglegesítették. Keserű humorral jegyezte meg a történetekkel összefüggésben, hogy tréningezéseivel futóbajnokká már nem nőheti ki magát. Tudta: immár nem viheti sokra. Nem tér vissza régi testi ereje. Beletörődött balsorsába, és megelégedett volna az egyszerű lábra állás lehetőségével, esetleg araszolva előrevivő csoszogással, totyogással. Reménykedett, hogy elkerülheti a kínos fájdalmakat, ha majd eljön az óra, hogy a másvilágra induljon. Fekvő állapota fogságában volt ideje végiggondolni hosszú, küzdelmes életét, és úgy ítélte meg, hogy az nem volt hiábavaló.¹⁰

Általában az sem ismert, hogy kórházba kerülése után mintegy hat héttel egyszer csak megnémult. Elvesztette beszélőképességét úgy, mint jó barátja, Bíró Vencel, nyugalmazott egyetemi tanár, életének utolsó heteiben.

Kelemen Lajos akkori fizikai állapotára, mentalitására, gondolkodásmódjára és kezelésének mikéntjére éles fényt vet annak ismerete, hogy ezt a hetekig tartó némaságot senki sem vette észre, és a beteg – bár tudatában volt helyzetének – nem jelezte senkinek. Szerencséjére néhány hét alatt elmúlt ez a több mint

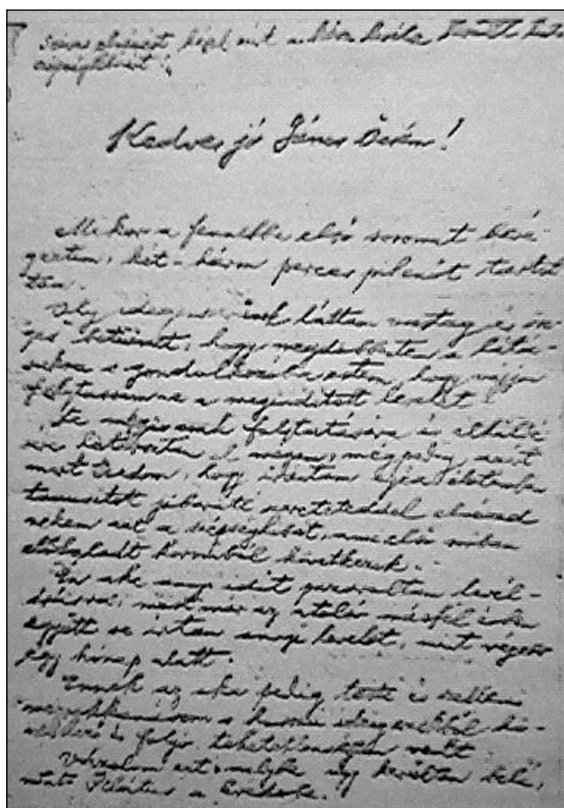
⁸ K. L. – K. M. 1961. júniusi levéltörödékének melléklete és K. L. – K. M. 1961. dec. 7.

⁹ Uo.

¹⁰ Uo.

kellemetlen, helyesebben egyenesen tragikus helyzet. Valamiféle mikro-agyvérzése vagy múlt idegbenulása lehetett.¹¹

Kelemen Lajos levelei között – eddigi ismereteink szerint – mindösszesen egy olyan akad, amelyből az első látásra kitűnik a levélíró előregedése, testi gyengesége, betegsége. A kolozsvári ortopéd kórházban írta ezt Herepei Jánosnak,¹² 1962. augusztus 13-án. Jellegzetes írása ekkor idegenszerű volt. Maga is megdöbbsent a látványtól, a vastag és fáradtságtól szaggatott írásképtől, amely pontosan tükrözte lelki és fizikai állapotát. Vagyis, hogy gondolatainak rögzítése közben olykor percekig pihent. Utoljára 1962. szeptember 15-én írt nevezett barátjának.



„Mikor a fennebbi első soromat bevégeztem, két-három perces pihenőt tartottam. Oly idegenszerűnek láttam vastag és öreges betűimet, hogy megdöbbsentem a látáson [...]” (Kelemen Lajos levele Herepei Jánosnak. Kolozsvár, 1962.)

¹¹ K. L. – K. M. 1962. december 13.

¹² Kelemen Lajos Herepei Jánosnak írott leveleit ma a Magyar Tudományos Akadémia Könyvtárának Kézirattára őrzi. Azt megelőzően, hogy az MTA Kézirattára állományába vette a leveleket, Bedőné Herepei Judit (Szeged), Herepei János leánya, lehetővé tette számomra, hogy tanulmányozzam az értékes korrespondenciát.

Abban a levélgyűjteményben pedig, amelyik Kelemen Miklóstól, Szegeden élő testvéröccsétől maradt ránk, a legkésőbből való levél, és 1962. december 13-án kelt.¹³ Ekkor már két éve volt annak, hogy „ágyőröző” állapotban kórházban élt. Miközben teljes bizonyossággal tudatában volt a lehetőségeknek, hogy bár tíz lépésnyi sétára sem lesz képes többé soha, és még jó, hogy nem járt sokkal rosszabbul. Ezért a maga mögött hagyott 86 évet így összegezte: „Én földi hivatásomat bevégeztem s mostani életem – Isten tudja miért – csak ráadás már.”¹⁴

Herepei Jánosnak Szabó T. Attila számolt be Kelemen Lajos kórházi kezeléséről, egészségi állapotáról, a visszafordíthatatlan elmúlás folyamatáról úgy, ahogy ő látta.¹⁵ Szabó T. Attila arra emlékezett, hogy agg tanítómestere hosszú hónapokon át a kórház lakója volt még 1961 decemberében. Itt azonban hiba csúszott a számításba, mert 1960-ról van szó. Mint utaltunk már rá: Kelemen Lajos egyik levele szerint újév napján, tehát 1961. január 1-én került ismét vissza a kórházba. Gaal György fent idézett helyen említést tesz arról, hogy Kelemen Lajos kórházba jutásának eseménytörténetére másként emlékezett, másként írta le, mint a hűséges tanítvány és barát, Szabó T. Attila később. Érdemes figyelembe venni és idézni ezt a jellemző variációt: „Úgy érte utol élete 83. évében az utcán a halál felé ragadó, alattomos betegség, amint egy Szilveszter-estén éppen a levéltárból, az ő Levéltárából hazafelé igyekezett. Az örökké, még a roskadozás éveiben is gyalog járó Kelemen Lajos a metsző fájdalomtól gyötörtén többé egy lépést sem tehetett; egyik – véletlenül arra vetődő – levéltári kutató gépkocsin vitte haza. Néhány nap múlva a kolozsvári ortopéd-kórházban biztosítottak a nagybeteg számára emberhez méltó környezetet és gondos ápolást.”¹⁶ Egy ideig teljes egykedvűségben, letargikus állapotban feküdt ott, és nehezen viselte el beteg társait, akik állandóan cserélődtek.

Abban az időben került spondilózisos fájdalmakkal Gy. Szabó Béla fametsző is ugyanabba a kórházba. Kelemen Lajost felvitték hozzá, odafektették a mellé levő ágyba, mert ismertté vált, hogy kölcsönösen nagyok kedvelték egymást. A neves művész jókedvű, tréfálkozó természete és gondoskodása az öreg tudósról jótékonyan hatott a betegre (pl. felhívta a kórházigazgató Fazakas János figyelmét Kelemen Lajos elhanyagoltságára), azaz annyira felvillanyozta őt, kedélyállapotát annyira helyrehozta, hogy végül szinte már a munkakedve is visz-

¹³ K. L. – K. M. 1962. december 13.

¹⁴ Uo.

¹⁵ Bedőné Herepei Judit levele – Kálnoki Kis Tamásnak. Szeged, 1977. november 5.

¹⁶ Kelemen Lajos: *Művészettörténeti tanulmányok*. A bevezető tanulmányt írta Szabó T. Attila. Sajtó alá rendezte B. Nagy Margit. Bukarest, 1977, Kriterion Könyvkiadó, 15–16.

szatért. Az ízes tréfák és a gyógyszerek megtették a maguk hatását, aminek következtében Kelemen Lajos hozzákezdett – ki tudja hányadszor újra nekifogott – diákkori emlékei megírásához. Ez utóbbi feljegyzések adták a fundamentumát a Gaal György által közreadott kis kötetnek, a Születtem Marosvásárhelyt-nek.

Nyilvánvaló volt azonban, hogy az idős ember már szellemileg is megrokant. Ám nem annyira, hogy azt önmaga ne látta volna be. Ezért csak nehezen, lassan és rendszertelenül dolgozott. A megírt különálló lapokat nem számozta meg, aminek az lett a következménye, hogy rendjük gyakran felborult. Összerakosgatásuk pedig már nehezebbre esett. A segítséget azonban elutasította: nem engedte meg, hogy Szabó T. Attila legépeltesse a már megírt lapokat, amivel biztosíthatta volna az egész munkafolyamat rendjét és haladását. Makacs maroszáki székely maradt öreg korára is. Egyre inkább maga alá gyűrte az a szellemi vergődés, amely nagyszerű tanítványa szerint egy életen át elkísérve mindig foglyul ejtette őt alkotásakor, és ez most végérvénnyé vált, állandósult.

Orvosainak véleménye az volt: az ágyból már soha többé nem kelhet fel a beteg, mert lábai teljesen elerőtlenedtek, elsenyvedtek. Olyanná váltak combjai, mint amilyen egy gyengécske férfi alkarja lehetett. Emellett – egyes vélemények szerint – tuberkulotikus bokafekély is kínozza. Hiába tornáztatták, tornáztatta lábát napjában többször is, nem nyerte vissza régi erejét. Nem tudott lábra állni, és nem akadt olyan szakember, aki hitt volna ennek lehetőségében. A sors kifürkészhetetlen szeszélye folytán, avagy a természet törvényszerűségeiből következően örök türelmetlensége most átmenetileg megtréfálta őt, mert a híradások szerint csodálatos önuralommal viselte állapotát. Nem panaszkodott. Megbékélt vele. Ha kérdezték, azt felelte: jól van. Vagy legfeljebb nem vagyok rosszul-lal válaszolt. Teljes megelégedéssel, megnyugvással vette tudomásul az egész napos tétlenkedést, hiszen mi mást tehetett. Tisztában volt azzal, hogy az emberi szervezet mechanizmusának működésével szemben már nincs esélye, miközben állapotja testileg és szellemileg egyaránt rohamosan hanyatlott.

Az alapvető gondot egyre inkább az okozta a hozzá közelállóknek, hogy mi lesz vele, ha kórházi tartózkodását nem sikerül állandósítani, a krónikus betegellátás intézményes formáinak ismeretlensége miatt. Hiszen Fazakas igazgató jóindulata kevésnek bizonyulhat a szigorú szabályok áthágásához. Szerencséjévé vált a szerencsétlenségben, hogy a 80. életévében neki adományozott I. osztályú munkaérendemrend kivételes elbánás reményével kecsegtetett.

Közben változatlanul nagy tisztelet és féltő érdeklődés övezte személyét. Látozója is számos akadt. Kedves, jó emberek és hű tanítványok, meg barátok, csakúgy, mint kellemetlen kíváncsiskodók. Sajnos még olyan is, aki azt remélte, hogy maradék pénzétől foszthatja meg az elaggott szerencsétlent. Megvetéssel

említette egy helyen ennek az embernek a nevét, és nem az elajándékozott pár száz leit sajnálta, hanem azon szomorkodott, hogy egy ideig jóhiszeműségében, naivságában még patronálta is ezt az embert, és hagyta, hogy akkor az orránál fogva vezessék.

Segíteni Kelemen Lajos állapotán már nem lehetett. A halálos vergődés megkezdődött. Az egyetlen tennivaló felvidítása volt; egy-egy anekdotával, mulatságos történettel néha sikerült is, mert olykor az oldalát fogta nevetésben. Közben fájdalmai voltak. Lefogyott, és szokatlan mértékben elő-előtört türelmetlenkedése. Meg az örök aggodalom, gond, mi lesz, ha a kórházat el kell hagynia. Mert a lakása egy lyuk szoba volt a Monostori úti Jancsó-házban. Alkalmatlan és méltatlan egy ágyhoz kötött ember céljára. Csak az nem derült ki, hogy ki fog róla gondoskodni, ha hazakerül. Nővéreivel egymást eltűró viszonyban sem volt, és a város elhagyása esetében szóba sem jöhetett. De szóba került az egyház. Kiss Elek püspök nevét emlegették ilyen összefüggésben, hiszen az agg tudóst már életében a nagy unitáriusok közé sorolták sokan. Azt emlegették, hogy ő az unitáriusok legnagyobb élő személyisége, sőt, visszafelé is Brassai Sámuelig, aligha lehet találni hozzá hasonl(íthat)ót.

Életének utolsó fejezete halála előtt tíz nappal kezdődött. Urémiás jellegű bántalmak léptek fel nála. Nyelvének mozgását és a nyelő izmokat kisebb agyvérzés bénította meg. Tíz napig semmit nem evett. Naponta néhány kávéskanálnyi vizet vett csak magához. Nagyon csendes volt, és észrevétlenül szállt ki belőle az utolsó lehelet. Éppen Debreceni László, a hű tanítvány tartózkodott nála. Rendezgette iratait, amikor az ágyra nézve egyszer csak azt látta, hogy Kelemen Lajosnak leesett az álla, és 1963. július 29-én csendben „eltávozott”.

Mégsem kórházban halt meg. Mintegy kétévnyi kórházi ápolás után Csomóss János és családja vette az elesett, beteg öregembert magához. Egybehangzó vélemények szerint nagy-nagy szeretettel bántak vele, és odaadóan, példamutatóan gondozták. Csomóss János mezőgazdász, anyai ágon unokaöccse volt Kelemen Lajosnak.

Dr. Imre Lajos kolozsvári református teológiai professzor többször meglátogatta a nagybeteget. Ő azt jegyezte fel róla, hogy legendás memóriájának romlása egy évvel halála előtt rohamléptékké kezdődött meg. Oly annyira, hogy az utolsó félévben egy órán belül kétszer felejtette el, miről volt szó közöttük néhány perccel korábban. Elejtette a beszéd fonalát. Mégis lehetett társalogni vele, és örvendezett, ha valaki felkereste őt. Imre Lajos rendszeresen csüttörtökönként látogatta meg. Megcsodálta a szó régi, szép értelmében vett „együgyű”, gyermeki lelkületét, amellyel életében körülvette a rászoruló élőlényeket, apró állatokat, macskákat, galambokat. Ez a rengeteg tudású ember az élet legkisebb megnyil-

vánulásainak, a természet aprócska, jelentéktelen dolgainak is örülni tudott. Imre professzor három nappal Kelemen Lajos halála előtt, július 26-án találkozott utoljára vele. Akkor beszélni már nem tudott. Egy héttel korábban is alig, de még intett a kezével és elmosolyodott.

Földi maradványait a kolozsvári unitárius templomban ravatalozták fel. Dr. Kovács Lajos főjegyző és dr. Kiss Elek püspök templomi, a sírnál Sebe Ferenc lelkes és Darkó Béla esperes, a szülőváros, Marosvásárhely nevében temetési szerződési beszédekkel és imával, P. Szentmártoni Kálmán, a megszüntetett Unitárius Irodalmi Társaság, Ferencz József a hívek nevében adták meg a végtiszteességet a mintegy háromévtizednyi gyötrelem után elhunyt tudós főgondnoknak. Mihail Dan és Bodor András az Egyetem, valamint a tanítványok, Ladó Lajos pedig az alkalmazottak nevében búcsúztak tőle. 1963. augusztus 1-jén temették.

Haláláról az Unitárius Egyház adott ki gyászjelentést.

A helyi lapok nem tudatták elhunytát. Mégis mindenki megsiratta őt. Nem csak az unitáriusoknál, de Szent Mihály egyházában is zúgtak a harangok. A város historikusát búcsúztatták.

Akkor mindössze a Magyar Rádió és egy-két budapesti napilap emlékezett meg róla néhány sorban, pl. így: „Elhunyt Kelemen Lajos, a Magyar Tudományos Akadémia külső tagja, a Román Népköztársaság neves történésze, 86 éves korában Kolozsvárott. Kelemen Lajos nagy érdemeket szerzett a történetírásban, a két világháború között az Erdélyi Múzeum Levéltárának vezetője volt.”

A magyarországi szakfolyóiratok közül a Magyar Tudomány, a Századok, a Műemlékvédelem, a Levéltári Közlemények és az Ethnographia közöltek méltató írásokat a 20. századi erdélyi magyar történetkutatás legkimagaslóbb alakjáról, 1963. és 1964. évfolyamaikban. Neves történészek, szaktudósok, egykori munkatársak tisztelegtek emléke előtt: Benda Kálmán, Entz Géza, Bónis György, Hegyi Miklós.

Temetésén kifejezésre jutott az elismerés és a főhajtás azért, amiért személyválogatás nélkül állott rendelkezésére mindenkinek.

Tudáskincsekkel megrakott gálya süllyedt a házsongárdi sírba vele.